

Sir Robert Filmer (1588–1653) és a patrióta uralkodó. Patriarchalizmus a XVII. századi politikai gondolkodásban

A patriarchalizmus, azaz a családfő atyai hatalmának a politikai szférára történő kivetítése, tehát a család és a politikai közösség, valamint az atya és a politikai vezető közti analógia az egyik legősibb és a legtöbb kultúrában megtalálható politikai metafora. Egyike azoknak, amelyek a politikai közösséget (az államot) organikus módon értelmezik – hasonlóan pl. ahhoz a felfogáshoz, amely a kormányzottak és az őket kormányzók kapcsolatát az emberi test analógiájára, azaz a fejnek/főnek a többi testrészhez valamint a test szerveihez való viszonyában képzelel el. Mindkét elgondolásnak vannak lenyomatai a mai magyar nyelvben, amelyek nem (mindig) tudatosulnak ugyan, de őrzik ezeket a metaforákat, úgymint az *államháztartás* vagy az *államfő* szavaink. Sőt, ott ahol a politikai hatalom, illetve az államfogalom nem személytelenedett el eléggé, a mai napig erős a patriarchalista szemlélet a hatalom gyakorlója tekintetében, amint azt például Lukasenko belorusz elnök köznapi neve, a *Bátyka* (apuka) tanúsítja. Ha ilyen összefüggésből szemléljük *Cesare Cuttica* frissen megjelent könyvét Robert Filmerről, aki egész politikai filozófiáját az atyai hatalomra alapozta, akkor már csak ebből a szempontból is érdekes tanulsága lehet írásának a patriarchalizmus problémakörében. Filmer nézeteinek lényegét (ugyancsak főként Cuttica nyomán) röviden ismertettem az előző recenzióban, így a továbbiakban annak tudatában igyekszem reprodukálni Cuttica érvelését, hogy ez ismert az olvasó számára.

A szerző nemcsak arra törekszik a műben, hogy rekonstruálja Filmer politikai filozófiáját, főként a *Patriarcha* című írására koncentrálni – de természetesen nem mellőzve más műveit sem –, hanem kitűzött célja, hogy az adott kor viszonyai közt helyezze el Filmer munkásságát. Azét a szerzőét, akit a szakirodalom fő áramlata csak mint „a korújkori politikai gondolkodás *gonosztevőjét*” emleget, s aki főként abszurdnak tartott nézetei és mint Locke céltáblája került és kerül elő legtöbbször a korújkori abszolutista nézetek tárgyalásakor.

Cuttica természetesen a historiográfiai felvezetéssel indít, s ennek során vitába száll azokkal a nézetekkel, amelyek a patriarchalizmusban csak azt látják, hogy ez mindössze az alattvalói engedelmességre, másrészt az uralkodónak a közjó iránti elkötelezettségére vonatkozott, mégpedig afféle „előíró modellként”, és mint ilyen a kora újkori politikai gondolkodás egyik fontos, „de alárendelt nyelvezete volt, amely szorosan kapcsolódott a rend teóriájához”.¹

Ugyanakkor rámutat arra, hogy nem lehet a filmeri patriarchalizmust azonosítani általában véve az isteni joggal. Nemcsak azért, mert a közvetlenül Isten által adott hatalom elve nem jelentett egyúttal szükségszerűen abszolút hatalmat is a királyok esetében – ezáltal pedig összeegyeztethető volt a rendi hatalom-megosztással –, míg Filmer elmélete ab ovo abszolutista volt. Kifejezetten a hatalom-megosztás ellen irányult Filmer azon fontos írása, amelyet 1648-ban publikált: *A korlátozott vagy vegyes monarchia anarchiája* címmel.

Nem lehet Cuttica szerint azonosítani a két dolgot azért sem, mert az isteni jogalap, érdekes módon, nemcsak a királyokra, hanem a köztársaságokra is vonatkozhatott. Ez utóbbi eset pedig még inkább ellentétben állt Filmer monarchikus abszolutizmusával, aki szerint Ádám hatalma ilyen hatalom volt.

Cuttica a historiográfiai áttekintés után felvázolja a követendő megközelítési módszert, amely a *G. Pocock* és *Q. Skinner* nevével fémjelzett cambridge-i iskola premisszáit, az ún. *kontextualizmust* követi Filmer munkásságának feldolgozása során. E módszer lényege abban áll, hogy egy adott korszak politikai gondolkodását magából a *politikai diskurzusból* lehet megérteni: azaz az egyes szerzők műveit, továbbá az azok által kiváltott reakciókat úgy kell értelmezni, mint egy folyamat különböző állomásait,

1. A rend teóriája alatt azt az elképzelést kell érteni, amely a *létezés nagy láncolata* elnevezés alatt ismert, és amely egy összefüggő és hierarchikus kapcsolatot, láncot tételezett fel Istentől kiindulva az égi és földi világ közt, amely láncban külön-külön lefelé menő fokot, avagy láncszemet alkottak az angyalok, az emberek, majd alattuk az ésszel nem bíró lények, így a különböző (levegőben, vízben, szárazföldön élő) állatfajok, alattuk pedig a növények, majd az élettelen dolgok, mint a fémek, kövek és a négy őselem. Ugyanakkor mindegyik láncszemen belül, így az emberek közt is egy külön (horizontálisan ábrázolt) hierarchia létezett, melyben mindegyik tag alárendelődött a felette lévőnek. Ezt a nézetet, bár általános volt a közép-és kora újkorban, csak ritkán fejtették ki, de egy igen jellemző példát hozhatunk a XV. századi angol politikai gondolkodótól, Sir John Fortescue-tól: „Ebben a rendben angyal van angyal felett, *rang van rang felett* a mennyei királyságban. *Ember van ember felett*, állat az állat felett, madár a madár felett, hal a hal felett, a földön, a levegőben és a vízben. Tehát nincs olyan féreg, amelyik a földön kúszik, olyan madár, amelyik magasban repül, olyan hal, amelyik a mélyben úszik, amit *ennek a láncnak a rendje ne kötne össze a legharmonikusabb egyetértésben.*” (Magyarázat tőlem: S. E.)

melynek során feltáruznak az érvelésében nemcsak az *eszmék* és a *paradigmák*, hanem az a *nyelvezet* is, amelynek segítségével a politikai nézetek kifejezést nyertek. Ennek fényében Cuttica úgy tekint Filmer álláspontjára, mint amely „egy volt azon elméleti stratégiák sorában, amelyeket a királyság fogalmának újragondolására alkalmaztak” Angliában.

Filmer legjelentősebb művét (*Patriarcha*, 1632) tehát egyrészt annak a konkrét politikai helyzetnek az összefüggéseibe ágyazva vizsgálja, amikor az megszületett: ez pedig I. Károly uralkodásának azon szakasza volt, amikor a király már parlament nélkül uralkodott (1629-1640). Cuttica rámutat, hogy legalább akkora teret kell szentelni a vizsgálat során azon angol és kontinentális szerzők nézeteinek bemutatására, akiket Filmer támadott, mint amennyire fontos Filmer saját teóriájának rekonstruálása az abszolút monarchiáról.

Vizsgálja továbbá a szerző a *Patriarcha* recepcióját, hogy miként reagáltak rá még Filmer életében – annak ellenére, hogy a *Patriarcha* csak jóval a halála után jelent meg nyomtatásban (1680), előtte már ismert volt bizonyos körökben – továbbá kitér a *Patriarcha* restauráció-kori utóéletére, ami végül is Filmert igazán ismertté tette. A recepció szempontjából fontos volt John Locke Filmer kritikája: Locke XVIII. századi jelentősége miatt az ő prizmján keresztül látták a későbbi korok Filmert.

Cuttica idézi Filmer híres/hírhedt sorait (*A korlátozott vagy vegyes monarchia anarchiája* című műből), amelyek általános értelemben rávilágítanak arra, hogy kik ellen irányult Filmer teóriája már a *Patriarcha* megírásakor is. Ha ennek elemeit felfejtjük, akkor megkapjuk a kulcsot a politikai eszmék azon kontextusához, amelyben a *Patriarchát* el kell helyezni: „*A monarchia (mondhatni) két lator között feszítettet meg, a pápa és a nép közt. Mert ugyanazokat az elveket, amelyeket a pápisták (papist) felhasználnak a pápának a királyok feletti hatalmát illetően, használják fel a népfeliséget hirdetők (plebists) is szuverénjük ellen, kitörölve a pápa szót és a nép szót téve annak helyére.*”

Pápistákon azokat a jezsuita szerzőket érti Filmer, akik a pápa politikai felsőségét hirdették a királyokkal szemben (pl. Bellarmine, Suarez) és akik szerint a pápa leteheti trónjukról az uralkodókat. Másrészt azt állították, hogy csak a pápa hatalma eredeztethető közvetlenül Istentől, míg a királyoké csak közvetve, mivel az a nép közvetítése és szerződése révén száll az uralkodóra. Minthogy pedig Suarez az ún. vegyes monarchia híve, azaz a hatalommegosztás támogatója volt, így a hatalom forrásaként felfogott nép és a rendi hatalommegosztás tekintetében azonos álláspontot képviselt azokkal az angliai nézetekkel, amelyek a parlamentet azonosították

a szabadságjogok védelmezőjével. Ez utóbbi, a kortársak által Angliában *patriótáknak* nevezett csoport (Suarezhez hasonlóan) természetjogi alapon állt a szabadságjogok és a kormányzat valamint az ellenállás tanának értelmezésében – de természetesen tagadták a pápa politikai főhatalmát – és szembeállították magukat azokkal, akiket a szintén kortárs szóhasználat *royalistáknak* nevezett.

Filmernek az uralkodóra használt *pater patriae*, korántsem újdonságnak számító kifejezése mindkét idézett nézet ellen hatásos volt azzal, hogy a címet új értelmezéssel töltötte meg. A királyi hatalomnak, pontosabban a királyi teljhatalomnak (szuverenitásnak) Ádám atyai (*pater*) hatalmából való eredeztetése révén Filmer teóriája nemcsak a természeti állapotot való nézetek ellen irányult – tagadva azt, hogy létezett volna valaha is olyan időszak, amikor az egyes ember nem rendelődött alá a másiknak –, hanem a pápai főhatalmi igények ellen is. (Ez pedig, tegyük hozzá, igazolja *J. P. Sommerville* egy korábbi megállapítását, mely szerint az abszolút monarchia elmélete azok ellen irányult, akik a királyi hatalmat fenyegették, akár belülről, akár kívülről.) A *pater patriae*-ben a *patria* szó elsősorban azt volt hivatott bizonyítani Filmer részéről, hogy az uralkodó is lehet *patrióta*. Sőt, ő az igazán patrióta, minthogy teljhatalma folytán, jó atyaként neki kell gondoskodnia a köz, a haza javáról, a közjóról: ezt az összetett szerepet töltötte be tehát a *pater patriae* cím.

Érdekes rámutatni, hogy kifejezett királpártisága ellenére miért nem publikálták a *Patriarchát* akkor, amikor megszületett. 1632 februárjában I. Károly hivatalosan proklamálta azt a szándékát, hogy korlátozza az olyan művek kiadását, amelyek az államügyeket érintik, mert ezek szerinte botrányt keltenek a kormányzás körül. Egy héttel később a kiadványok megjelentetéséért felelős személy két kéziratot adott át neki, melyek egyike a *Patriarcha* volt. Érdekes, hogy a cenzor mindig rövid összefoglalókat adott a művekről, de jelen esetben ez elmaradt, és kérte Károlyt, hogy ő maga foglaljon állást a kiadás ügyében, amit a király elutasított. Az okok felől azonban csak találgathatunk. *Cuttica* szerint az egyik maga mű alcímében, és ennek megfelelően az angol politikai hagyományokkal szembenálló politikai eszmeiségében keresendő: „*A királyok természetes hatalmának védelme a nép természetellenes szabadsága ellenében.*” (Az alcím tehát megintcsak tagadta a természeti állapot, következésképp a természetes szabadság létét.) Ráadásul Filmer összemosta a műben azt, amire az abszolutista szerzők általában kínosan ügyeltek, az abszolút és önkényes hatalmat, azzal, hogy nem állított olyan korlátokat az uralkodói szuverenitás útjába, mint az abszolutista szerzők által előszeretettel hangoztatott ún. *fundamentális törvények*.

Továbbá Cuttica szerint a király új, békét, harmóniát propagáló imázsának, mely az 1620-as évek végétől keltezhető, és amely az udvari festészetben is tetten érhető, nem felelt meg Filmer harcos monarchizmusa. Ez pedig ismételten ráirányítja a figyelmet arra, hogy a politikai eszmék kifejeződése, rekonstruálása terén a királyi hatalom ikonográfiájának és propagandájának milyen nagy jelentősége volt a politikai irodalom mellett.

Ugyancsak a kor kontextusában érthetjük meg azt is, hogy miért 1680-ban publikálták végül Filmer főművét: az ún. kizárási krízis (1679–1681), melynek során a későbbi II. Jakabot ki akarták zárni a trónöröklésből, újra felvetette a királyi hatalom megvédelmezésének kérdését a parlamenttel szemben, aminek egyik hatásos eszköze volt az uralkodó–atya párhuzam. Mivel ez a politikai metafora továbbra is élő maradt, érthető, hogy voltak, akik Filmer írását védelmükbe vették.

Cesare Cuttica: Sir Robert Filmer (1588–1653) and the Patriotic Monarch. Patriarchalism in Seventeenth-century Political Thought. (Sir Robert Filmer (1588-1653) és a patrióta uralkodó. Patriarchalizmus a tizenhetedik századi politikai gondolkodásban.) Manchester–New York, Manchester University Press, 2012. 283 o.

Sashalmi Endre